

Nils Gunder Hansen

Subjektets civilisering

En introduktion til Nobert Elias' historiske psykologi

Elias' videnskabsteoretiske position

Da Norbert Elias i 1938 udsendte »Über den Prozess der Zivilisation« afsatte han ikke noget særskilt afsnit til en udfoldelse af værkets teoretisk-metodiske implikationer, til trods for at han selv anså sin bog for et nyskabende brud i forhold til såvel det 19. som det 20. århundredes dominerende sociologiske retninger. Som udslag af en naiv forskerselvbevidsthed regnede han med at værkets historiske analyser i sig selv ville kundgøre dets teoretiske nyhedskarakter. Da bogen imidlertid i de næste tre årtier kom til at henslæbe en ubemærket skyggetilværelse, måske blandt andet p.g.a. dens teoretisk uhørte karakter, og først i 1969 som følge af en eskalerende genopdagelse udkom i andet oplag, valgte han at forsyne denne udgave med en indledning for at råde bod på sin fejltagelse. Denne indledning er bibeholdt i Suhrkamp-udgaven fra 1976, som jeg har anvendt, og jeg vil her til en begyndelse gøre rede for dens hovedpointer:

Selve forskningsfeltets titel »civilisationsprocessens historie« implicerer en historieteoretisk problematik, idet glosen »civilisation« er udsprunget af en occidental selvbevidsthed, der tolker sin egen forhistorie som en bevægelse fra barbari til noget andet og bedre. »Civilisation« er det etnocentriske adelsmærke, der fremhæver de udviklede samfund i forhold til deres egen fortid og den øvrige klodes samfund (hvorfor begrebet har spillet en central rolle i imperialismens legitimationsideologier). Elias sætter sig som mål at overskride dette historiesyns værdiladede linearitet, og hans mål er i det hele taget at tage afsked med:

»de metafysiske ideer (..) der med udviklingsbegrebet forbinder forestillingen om en enten mekanisk nødvendighed eller teleologisk målrettethed.« (bd. 1, s. X)

Denne erklærede revision af proces-begrebet konkretiseres gennem en kritik af det 19. og det 20. århundredes sociologiske begrebsligheder på dette felt. Forrige århundredes procesbeskrivelse (f.eks. Comte og Marx) karakteriseres som evolutionistisk: en fremskridtstro der er utvetydigt optimistisk hvadenten man forestiller sig udviklingen enstrenget eller dialektisk-konfliktfyldt. Dette kor af fortrøstningsfulde stemmer har deres sociologiske basis i de to opadstigende industrielle klasser, borgerskab og arbejderklasse. Ifølge Elias betegner det 20. århundredes sociologi (som han eksemplificerer ved Talcot Parson og den »strukturelle funktionalisme) en reaktion mod denne optimismes altfor åbenlyse ideologiske bundethed til klasseinteresser; sociologien stiller nu krav til sig selv om en naturvidenskabs-lignende objektivitet, hvilket fører til en udradering af enhver procestænkning, idet udviklingsbegrebet er for historisk belastet. Et samfund ses som en statisk størrelse, sammensat af visse elementære bestanddele som sociologen analytisk kan udskille; forskellige samfundstyper er således blot forskellige kombinatoriske udgaver af disse grundbestanddele. Denne »tilstands-sociologi« læser samfundet som et homøostatisk system, hvor historisk forandring kun kan opfattes som en »forstyrrelse«, en overgangstilstand mellem to normaltilstande af ubevægelighed. I bøger indenfor denne tradition får begrebet »social forvandling« altid tildelt sidste kapitel, beretter Elias, hvorved det bliver en partikulær bestanddel, en attribut til en hviletilstand. Hvor megen objektivitet denne tilgang end påberåber sig, er den fuldt så ideologisk som evolutionismen, hævder Elias; den historiske baggrund for at procesbeskrivelsen er forsvundet fra sociologiens horisont, er, at forrige århundredes dynamiske klasser i det 20. årh. har konstitueret sig som herskende eller med-herskende grupper; borgerskabets og arbejderklassens repræsentanter har etableret sig som primære magteliter i diverse ligevægtstilstande.

Elias' hensigt er således at genetablere procesbeskrivelsen i sociologien uden at falde tilbage til forrige århundredes positioner; han opfatter sig selv som en pioner, der arbejder i sprækken

mellem før-videnskabelig (ideologisk) sociologi og videnskabelig sociologi. Terminologisk er det imidlertid svært at udvikle en procesbeskrivelse udenom dagligsprogets komparativer, der hviler i udviklingstanken: man vil f.eks. umiddelbart sige at driftskontrollen bliver »stærkere« når den gensidige afhængighed mellem mennesker bliver »større«:

»Det faktum at sådanne kvalitative forandringer, trods bevægelsens karakter af at gå hid og did, undertiden er forandringer i én og samme retning over store tidsrum, kontinuerligt rettede processer og ikke uregelmæssige omskiftelser, gør det muligt og nærliggende at tale i komparativer, når man sammenligner forskellige faser. Dermed ikke være sagt at den retning, som disse processer bevæger sig i, skulle være til det bedre, et »fremskridt«, eller til det værre, et »tilbageskridt«. Men heller ikke at det kun drejer sig om kvantitative forandringer. Som så ofte i historien drejer det sig her om strukturforandringer, der lettest og mest anskueligt, men måske også mest overfladisk, lader sig fatte via de kvantitative forandrings synsvinkel.« (bd. 2, s. 117-18)

Terminologien halter således bagefter de begribelsessammenhænge, analysen opsporer; det videnskabsideal Elias efterstræber henter han fra naturvidenskaberne: disse har udviklet sig til et modenhedsstade der er karakteriseret ved en befrielse fra ideologisk bundethed og spontane hverdagserfaringer; studieobjektet kan uhildet genstandsgøres med henblik på en rekonstruktion af dets lovmæssigheder. Dette spring mangler humanvidenskaberne at gøre.

Umodenheden manifesterer sig også andre steder end i den komparative udviklingskonception - f.eks. i den traditionelle binære opposition individ/samfund. Disse to størrelser ses normalt som to isolerede entiteter, der i videnskaberne først forbindes »nachträglich«; enkeltdiscipliner tager deres udgangspunkt i »homo sociologicus« etc; samspillet mellem de objektive omstændigheder og det ligeså objektiverede subjekt analyseres som gensidig interpenetration med overvægt til den ene eller den anden side alt efter analysens karakter; erkendelsesteorien har siden det cartesianske subjekt haft subjektet i sig selv som primært interessefelt osv osv. Hele denne binære konjunktur har ifølge Elias sit udspring i den spontane dagligdagserfaring af ens selv som noget

»indre« i forhold til noget »ydre«: de andre og samfundet. Denne tilsyneladende så indlysende erfaring er imidlertid selv historisk produceret og kan derfor ikke tjene som videnskabeligt udgangspunkt: bevidstheden om »selvet« har sin opkomst i den tidlige renæssance og er i øvrigt et resultat af den civilisatoriske proces. Den stigende affektkontrol og driftsmodellering, og den deraf følgende rationelle, kalkulerende tænken og det indre psykologiske liv, indstifter mennesket som »homo clausus«, det lukkede menneske hvis umiddelbare forbindelseslinier til egne behov, medmennesker og yderverden er kappet:

»Den fastere, mere alsidige og ensartede tilbageholdelse af affekter, der er karakteristisk for dette civilisationstrin, og de forstærkede selvtvangsmekanismer, der mere uundgåeligt end før forhindrer alle spontane impulser i, direkte og uden mellemkomst af kontrolapparaturer, at udleve sig motorisk i handlinger, udgør det, der bliver oplevet som kapsel og usynlig mur, det der adskiller individets »indre verden« fra den »ydre verden« og, om man vil, det der afskiller erkendelsesobjektet fra objekterne, »jeg'et« fra »de andre«, »individet« fra »samfundet« . . . (bd. 1, s. LXIII)

Hvor bekvemme de rumlige metaforer end kan være i den daglige selvforståelse, må de luges ud af den videnskabelige betragtningsmåde: mennesket må objektivere sig for sin egen videnskabelige iagttagelse, på samme måde som natursynet har udviklet sig fra magi, besjæling etc. til en distancemæssig analyse af lovmæssigheder.

Men hvorledes skal individ og samfund da begrebsliggøres hos Elias? Han gør opmærksom på det enkle faktum, at individet reelt aldrig er autonomt i sin eksistens men lige fra fødslen indgår i sammenfiltrings- og afhængighedskæder med andre. En antropologi bør derfor ikke grunde sig på analytisk begreb om individet, men på et begreb om en altid-allerede-tilstedeværende flerhed af mennesker og ders indbyrdes danelse kæder og »figurationer«. Han sammenfatter princippet i denne *figurationssociologi* på følgende måde:

»Ud fra dette grundlag forsvinder de traditionelle menneskebilleders splidagtighed, spaltningen mellem menneskebilleder der ofte er udformet som fandtes der individer uden samfund, og samfundsbilleder der ofte er udformet som fandtes der samfund

uden individer. Figurationsbegrebet er netop blevet introduceret, fordi det udtrykker mere klart og utvetydigt end sociologiens forhåndenværende begrebsmæssige værktøj, at det, som vi kalder »samfund«, hverken er et udtræk af samfundsløst eksisterende individers særegenheder, eller et »system« eller en »totalitet« hinsides individerne, men snarere er selve det fletværk af interdependens som individerne danner.« (bd. 1, s. LXVII-LXVIII)

Elias bruger dansen som metafor for at klargøre begrebet »figuration«: på den ene side kan en dans, selv om den eksisterer som over-individuel almenhed (der må tænkes på en art kædedans), aldrig tænkes udenfor individerne eller som abstraktion; subjektet kan på den anden side gøre sine individuelle dansetrin, men uden en pluralitet af mennesker og deres »sammenfiltrethed« kommer dansen ikke til at eksistere som dans. Vi ser hvorledes samfundet intet er uden subjekternes interdependenskæde, og hvorledes individet intet er uden element i en kollektiv samfundsmæssighed.

Det springende punkt i dette teoretiske apparat bliver, hvis vi skal bibeholde dansemetaforikken, hvem der indtager pladsen som »historiens koreograf«. Hvorledes opstår dansens harmoniske mønstre, når individet kun træder sine partikulære trin, og når der ikke forudsættes nogen overgribende lovmæssighed i historien (= koreografen)? Hvorledes skal den historiske determinationsorden begrebsliggøres, når vor vanlige binaritet mellem individ og samfund er opløst? Denne problematik, der igen indrager ny-tænkningen af procesbegrebet, vil profileres klarere i analysen, hvorfor vi vil vende tilbage til den sidenhen.

Middelaldersamfundets struktur og indre dynamik

Det 9.-10. århundredes Europa er kendetegnet af en *decentral* produktions- og magtstruktur: en mængde autarkiske småfyrster disponerer over hver deres lille *naturaløkonomiske produktionsenhed*. Udover indbyrdes erobringskrige er kontakten de enkelte småsamfund imellem ringe; der findes meget lidt handel og det enkelte gods dækker selv sine behov ved bøndernes dyrkning af

jorden. Denne socialitetsform er således karakteriseret ved en lav grad af arbejdsdeling og differentiering af de samfundsmæssige funktioner; bytte- og afhængighedskæderne er korte. Denne selvberørende samfundsstruktur kan synes statisk, men ifølge Elias har middelaldersamfundet en immanent dynamik nedfældet i sig.

Da folkevandringerne ebber ud omkring det 8.-9. årh. og hele Europas landområde er beboet, sætter en kraftig *befolkningsstilvækst* i gang. Resultatet bliver en *overbefolkning* i forhold til de brødfødningsmuligheder, den extensive udnyttelse af jorden åbner op for; denne udvikling afspejler sig selvsagt i samfundsmæssige spændingsforhold. Det umiddelbare politiske udtryk for den demografiske situation skal tilsyneladende ikke findes hos folkemasserne, men derimod i adelens indbyrdes konkurrencekamp om den forhåndenværende jord. En mængde »yngre sønner« der er afskåret fra den jordbesiddelse, der udgør substansen i såvel den økonomiske som politiske magt, opsuges i korstogene, eller slår sig igennem som vandrende riddere, troubadurer o.lign. Dette klasseoverskud fremprovokerer konkurrencekampen gennem deres krav om jord; dette spændingsforhold forplanter sig snart til hele samfundet, således at også rige og besiddende fyrster bekriger hinanden. Et akkumulationsimperativ i forhold til produktionsgrundlaget jord driver kampen frem; den fyrste der lader sig nøje med hvad han har vil snart se sin eksistens truet af stedse mere magtfulde naboer. Elias ser denne mekanisme, der er ganske analog til kapitalismens profitmaximeringskrav, som fundamental for middelaldersamfundets indre dynamik, og fastslår, at den med en naturlovs nødvendighed når sit slutpunkt i en *monopoldannelse*. Da kampen er givet som overordnet nødvendighed i forhold til de enkelte sejre og nederlag, vil den fortsætte indtil en *territorialherre* hæver sig op indenfor et givet område som eneherre; dette territorialhof er en forform til kongemagten. Det er imidlertid umuligt at etablere en egentlig centralmagt indenfor denne uudviklede samfundsformation; territorialherren har nok stor militær styrke, men intet administrativt apparat; for at administrere de erobrede landområder er han derfor nødt til at skænke dem til sine krigere som len. Lenet er samtidig det gængse betalingsmiddel for militær tjeneste her, hvor samfundets pengeøkonomiske sektor er uudviklet. Når ridderen nu bliver selvher-

sker er der p.g.a. samfundets lave integrationsniveau ingen samfundsmæssig nødvendighed, der forpligter ham overfor territorialherren, og man vil da også ofte se løsrivelsesbestræbelser (måske især i lensherrens 2. generation hvor troskabsløftet virker mere abstrakt). Den konkurrencekamp, der i første række førte til en centralisering af magten, reproduceres nu *indenfor* territorialherrens område som lensherrenes decentraliseringsbestræbelse. Denne centrifugale bevægelse suspenderes som regel kun, når en ydre fjende (en anden territorialherre) truer; så søger lensherrene beskyttelse under centralmagtens vinger, men i fredstid genoptages separationsforsøgene.

Konkurrencekampen om jorden, som er konstituerende for middelaldersamfundets dynamik, finder altså sine bevægelsesformer i dette perpetuerende skema: monopolisering - centrifugalbevægelse - monopolisering . . .

Teoretisk set kunne denne dynamik fortsætte i det uendelige, hvis ikke andre samfundsmæssige processer gjorde deres entre og afgjorde tovtækningen til centralmagtens fordel. Disse processer kan overordnet karakteriseres som en stigende differentiering af samfundsfunktionerne og en dermed forbunden integration af de førhen uafhængige produktionsenheder. Følgende udviklingslinier ligger til grund:

1. Den gradvise konstituering af en tredje stand af håndværkere, der udspringer af bøndernes befolkningsoverskud. De grupperer sig omkring de større hoffer, der gradvist antager skikkelse af byer. Dette betyder en stigende *arbejdsdeling* og et stigende *vareudbud*.

2. I sammenhæng hermed udvides handelen og dermed bytte- og afhængighedskæderne over større afstande. Dette betyder generelt en *vækst i samfundets pengeøkonomiske sektor*.

3. Dette er igen muliggjort af *en teknisk udvikling af samferdselsmidlerne*: hvor antikkens kulturer var bygget op omkring søvejene, var middelaldersamfundet tildels afskåret fra det p.g.a. maurernes stærke stilling i syd. Men en forbedret udnyttelse af den dyriske arbejdskraft (gennem udvikling af seletøj, hestesko, trækvogne og vejbelægning) muliggør handelssamkvem over landområderne.

Denne stigende kommercialisering og monetisering styrker de

større territorialherrerers position: de små lensmænd lever umiddelbart af deres eget landområde og inddrages ikke i den pengeøkonomiske udvikling, hvilket bliver katastrofalt, idet den stigende pengevolumen samtidig betyder en værdiforringelse; kun de sociale grupper der har umiddelbar tilgang til fortjeneste, kan holde trit med inflationen - det er i første række det opdukkende handelsborgerskab og håndværkergrupperne, og endvidere territorialherren gennem hans skatteopkrævningsmonopol. Resultatet bliver således en relativ forarmelse af landadelen, der skal svare for stigende markedspriser og stigende skatter gennem deres stabile naturalie-indtægt; adskillige må gå den tunge vej til hoffet og stille sig i territorialherrens tjeneste som f.eks. officerer for at kunne opretholde livet. Monetiseringen giver endvidere herskeren mulighed for at styrke sin militære magt gennem en lejet hær, hvorfor centrifugalbevægelsen ikke længere lader sig opretholde magtpolitisk. Elias slutter dene fasebeskrivelse:

»Frem af det vide, naturaløkonomiske landskab med dets utal af borge, med dets mange større og mindre herredømmeområder, hæver der sig langsomt i det 11. årh. og tydeligere i det 12. årh. to nye slags samfundsorganer i Frankrig, to nye beboelses- og integrationsformer, der markerer væksten i arbejdsdeling og menneskelig sammenfletning: De større feudalherrerers hof og de bymæssige bebyggelser.« (bd. 2, s. 99)

Middelaldersamfundets psykohistoriske udviklingstrin - høviskhedens genese

Det tidlige selvherskersamfund er økonomisk præget af selvforsyning og korte bytte- og afhængighedskæder, og politisk af fraværet af en magtfuld centralinstans. Denne socialitetsform skulle ifølge Elias befordre hvad vi kan kalde en *ikke-repressiv krops- og lystøkonomi*: den ringe grad af kompleksitet i de samfundsmæssige og mellemmenneskelige relationer modsvares på det psykiske plan af en ringe grad af selvtvang og driftshusholdning. Man kan i højere grad »give los« uden at ens handlinger får uoverskuelige

konsekvenser i lange aktionskæder; der er således ingen samfundsmæssig rationalitet, der taler for en affektkontrol, og selvom der var, findes der ingen centralmagt, der kunne eksekvere denne rationalitet ved kodificering af en bestemt adfærdsform. Repressionen overfor bønderne er direkte og korporlig, og fordrer ikke nogen internalisering af en tvangsinstans i deres egen psyke; den adelige overklassens vigtigste beskæftigelse er krigen (og i fredstid den simulerede krig: ridderturneringer m.m.) hvortil den vilde og ureglerlige psyke blot er adækvat. Det er karakteristisk for denne periode, at omend riddere og bønder ikke opfører sig ens (bøndernes udsultede og undertrykte stilling sætter selvfølgelig visse grænser for deres udfoldelser) ligger de dog nær på hinanden hvad den ringe grad af affektkontrol angår; civilisationstrinnet er således endnu ikke blevet et distinktivt klasse-mæssigt træk. Men hvorledes arter folk sig da?

Bl.a. ved et »umiddelbart« forhold til kropsfunktionerne: kønsligheden fremtræder utilsløret i hverdagen, man skammer sig ikke ved at blotte sig over for andre, man sover mange i samme rum og i samme seng, man forretter sin nødtørft hvor det kan falde for (også indendørs), man fortærer sin mad uden brug af redskaber - harkende og spyttende osv. Agressionen og lysten ved grusomhed er uhæmmet; man fryder sig åbenlyst ved medmenneskets lidelse. På baggrund af det sidste vil det være forhastet at bestemme denne periode omkring årtusindskiftet som en art psyko-historisk parallel til urkommunismen - en idyllisering af det ikke-fremmedgjorte menneske i absolut nærvær med krop og omverden. Er der end lystopfyldelse i en grad vi ikke kender til, er der til gengæld heller ikke langt til en pludselig og voldsom død, eller pinsler af forskellig slags. Idet der ikke er oprettet en centralmagt, der kan monopolisere våbenbruget og dermed skabe pacifisme i samfundslivet, er det voldspræget på alle niveauer, hvilket selvfølgelig især de undertrykte får at mærke. Som eksempel kan man tage kvinden: den adelige kvinde er samfundsmæssigt marginaliseret idet krigervirksomheden er altafgørende i dette lag; hun betragtes således som inferior skabning i forhold til krigernes broderskab. Da de mellem menneskelige (og kønslige) relationer reguleres ved umiddelbar magtanvendelse, har hun ydermere status som permanent voldtægtsoffer (hvilket nok i endnu højere grad

gælder bøndernes kvinder). Elias betvivler at der kan tales om egentlige affektive relationer kønnene imellem på dette historiske tidspunkt; »kærligheden« er således endnu ikke konstitueret historisk.

Fra det 9. til det 13. årh. gennemløbes den udvikling, der får territorialhoffet og det stedse mere differentierede samfund til resultat; dermed stilles nye krav til det psykiske beredskab i retning af driftstilbageholdenhed og affektkontrol. Et mere stabilt subjekt er nødvendiggjort af den stigende sammenfiltrering af aktions- og afhængighedskæderne. Magtpolitisk er de små despoter afløst af en stor: territorialherren, der gradvist monopoliserer våbenføringen; mange af de stedse mere forarmede landadelige opgiver deres uafhængighed og grupperer sig omkring hoffet: derved opstår en socialitetsform, hvor mange ligestillede er nødt til at leve i omgængelighed og dermed regulere deres opførsel. Behovet for et adfærdsmæssigt normkodeks melder sig således naturligt, og fra ca. 1100 udkommer en stadig strøm af »manérbøger« (først latinske skrifter forfattet af klerke, o. 1300 hvor territorialhoffet er grundfæstet, udkommer adskillige skrifter på nationalsprogene) der indprenter læseren en ganske bestemt opførsel hvis han vil regnes til det gode selskab. Betegnelsen på denne nye selvbevidsthed i den occidentale overklasse afledes af hoffet (la cour) og bliver til la courtoisie; på dansk må den rette oversættelse vel være *høviskhed*. Begrebet legitimeres således i sin opkomst ved dets funktion som *social forskelssætter* (den måde man bør opføre sig på hvis man vil regnes til hoffet) til trods for at den klassestrukturelle situation ifølge Elias ikke er synderlig spændt på dette tidspunkt: tredje stand er endnu så uudviklet, så adelen ikke har udpræget behov for at markere sig nedad. Alligevel sætter bevægelsen sig igennem over hele Europa med en forbløffende homogenitet i de konkrete krav; der må således være tale om en samfundsmæssig nødvendighed, der sætter sig igennem i subjekterne. Men jeg finder egentlig, at Elias på dette sted har svært ved at finde formidlingsformerne mellem den objektive proces (samfundets stigende differentiering) og den subjektive tilskyndelse til affektkontrol på trods af hans figurationssociologiske intention om at tænke processen enhedligt. Det afgørende spørgsmål bliver: Ad hvilke kanaler bringes subjektet til at opfatte

den samfundsmæssige udviklingsrationalitet som rationel for dets egen opførelse? Vi vil i det afsluttende afsnit vende tilbage til denne uklarhed.

Vi vil kort omtale Elias' eksempelmateriale for at efterspore indholdet i høviskheden. En del af materialet grupperer sig omkring måltidet: man må ikke grådigt gribe til maden før de andre, man må ikke lægge mad man har haft i munden tilbage på det fælles fad, man må ikke spytte på bordet (spyt hellere under bordet eller på væggen!), man må ikke snyde næse i borddugen (vend dig væk fra bordet og snyd næsen i fingrene!). Vil man forrette sin nødtørft, skal man måske ikke vælge salens mest oplyste hjørne, men finde en afsides korridor. Disse talrige betvingelser af kropsytringerne begrundes ikke rationelt, f.eks. ud fra hygiejniske forholdsregler (det sidste er eftertidens efterrationaliserende tolkning). De begrundes i en cirkelslutning: dette og hint er høvisk optræden, hvorfor man opfører sig sådan og ikke som plump bonde. De nye normer internaliseres gradvist i subjektet gennem visse reguleringsmekanismer: man begynder at føle *væmmelse* ved medmenneskets altfor ubarberede kropslighed og *skam* hvis man selv kommer for skade at træde ved siden af; vi ser således den spæde opkomst af en *normalitet*. Processen finder sted uendeligt langsomt og i mange etaper: den tidlige regel om at spytte under bordet vil f.eks. 100 år senere være tabueret - istedet vil man blive henvist til spyttebakken. Det første alternativ til at snyde næse i borddugen vil gradvist blive betragtet som primitivt - istedet opstår lommeørklædet; udviklingen skaber således en række *adfærdstekniske redskaber*. Af Elias fremhæves især *gaffelen* som eksempel på det irrationelle i processen: at den indføres som spise-redskab tjener ikke et rationelt formål, idet man klarer sig udmærket med fingrene; tværtimod synes det at have taget flere menneskealdre at vænne sig til den; han beretter at første generation der stifter bekendtskab med den har så svært ved at håndtere den, så halvdelen af maden falder på gulvet, når den føres til munden. Gaffelen finder således kun sin begrundelse som en raffinering indenfor et adfærdsmæssigt symbolsystem, der konstituerer adelen som adel; den sanktioneres ved en begyndende skamfølelse over at have urene fingre under måltidet.

Jeg synes, der opstår et problem for Elias, når han på den ene

side fremhæver vilkårligheden og det irrationelle i de høviske tiltag, og på den anden side henviser til samfundslivets stigende kompleksitet som forklaringsinstans: hvorfor skal det gøre samlivet lettere, at man ikke spytter på bordet eller urinerer i hjørnet? Det kan vel ikke besvares uden at reproducere den før omtalte cirkelslutning: det gør man ikke fordi det er »ulækkert« og påfører de andre væmmelse. Men hvorfor tabueres netop disse adfærdsmønstre? Vi konfronteres således igen med formidlingsspørgsmålet.

At spørgsmålet melder sig skyldes også, at det på nogle punkter lykkes Elias at drage formidlingen mellem samfundsudvikling og adfærdskrav: han konstaterer at et vigtigt led i spiseteknikkens udvikling er en tabuering af kniven. Kniven bliver behæftet med en række forbud: man må ikke føre den til munden, man må ikke pege på de medspisende med den etc. Dette står i grel modsætning til det tidlige middelaldersamfund, hvor kniven var eneste spise-redskab og man følgelig førte den til munden (den første spæde indskrækning i forhold til det trin er at »man ikke må stange tænder med kniven.«). Men dette tidlige trin findes i et krigersamfund, hvor man har let til sværdet; ved territorialhoffet er pacificeringen (grundet herskerens våbenmonopolisering) så fremskreden, at selv bordknivens symbolværdi som angrebsvåben skal holdes i ave gennem forbud. Der er således en direkte sammenhæng mellem tæmningen af aggressiviteten og panikken omkring knivens brug under måltidet. Et lignende eksempel drejer sig om selve maden: i den tidlige middelalder bringes de døde dyr ofte hele ind på bordet og parteres dér. Gradvist henlægges dette til bag kulisserne, og tilberedningen synes mere og mere at tjene det formål at få de spisende til at glemme madens dyriske herkomst; man fjerner således de konnotationer af dyriskhed, jagt og drab, der vil vække pinlige følelser hos et pacificeret samfundslag.

Det kan mere alment siges om høviskheden som civilisations-trin, at det holdes indenfor adelen i modsætning til senere trin, hvor selvtvungen bevæger sig ud i de øvrige samfundslag efter devisen: borgerskabet tilpasser sig adelens normer, småborgerskabet tilpasser sig borgerskabets osv. Dette hænger sammen med, at territorialhoffene er komplekse og differentierede *enklaver* i et stadigvæk forholdsvist ukompliceret samfund med overvejende

bondemasser. Hoffets adfærdskodeks behøver således endnu ikke være princip for samfundsmæssig ageren i det hele taget; i øvrigt kan centrifugalbevægelsen endnu ikke etableres konkret p.g.a. borgerskabets uudviklethed.

Dette indebærer, at vi ikke skal ligne høviskheden ved vore dages automatiserede selvtvang; den har mere udvendig karakter. En stor del af adelen er militærfolk, hvorfor pacificeringen kun er delvis, og knyttet til hoffets sociale rum. Elias nævner ydermere at forbuddene kun fungerer internt i adelen: en borgfrue blues således ikke ved at vise sig nøgen i badet for sine tjenestefolk, ridderen deler ofte seng med sin væbner på kroerne, og omend adelige optræder artigt overfor hinanden, vil det næppe hindre dem i at mishandle folk fra lavere sociale lag. Et andet symptom på adfærdens ikke synderligt dybe forankring, er, at adfærdskravene ikke formidles fra voksne til børn med »maner-bøgerne« som opdragelseslærebøger; det er voksne der indprenter andre voksne normer *for første gang*; maner-bøgerne systematiserer således ikke en udbredt konsensus, men konstituerer en.

Vi kan profilere forskellen på selvherskerens borg og territorialhoffet ved at vende tilbage til kvindens stilling. Elias formulerer som almen samfundsmæssig lov, at overalt hvor mænd bliver tvunget til at give afkald på deres fysiske magt, stiger kvindens sociale betydning; det er således primært de adelige kvinder, der bliver drivkræfterne bag hoffets betydning som kulturcentrum ved at tiltrække digtere, sangere m.m. Mændene er stadig delvist optaget af krigervirksomhed, og det er derfor kvinderne, der først og fremmest får friset tid til de kulturelle sysler, der opstår i kølvandet på den civilisatoriske udvikling. Der sker endvidere en udvikling i kvindens objektstatus i forhold til mandens begær; i troubadurlyrikken opstår et spiritualiseret kvindebillede, der udtrykker en ny historisk erfaring: »kærligheden« som udtryk for civilisationsprocessens hæmning af den umiddelbare driftstilfredsstillelse. Vi vil sidenhen vende tilbage til problematikken omkring troubadurerne og kærlighedslyrikken, da den vil vise sig at have central betydning for en opsporing af høviskhedens formidlingsnedslag i subjektet.

Kongehoffets og statens genese

Konkurrencekampens iboende dynamik hører ikke op med territorialhoffets opkomst, men reproduceres nu blot på et højere niveau: de enkelte territorialherrer bekrieger hinanden, og den givne sejrherre i dette nye magtpolitiske udskilningsløb bliver en *konge*, dvs. en særdeles magtfuld hersker med enorme landområder under sig. Monopolmekanismen sætter sig således igen igennem og ganske som i 1. fase understøttes den af de almene samfundsmæssige udviklingslinier:

1. Inflationens forarmende effekt på adelen.

2. Kongens stigende skatteindtægter.

3. Kongens militære overlegenhed.

4. Den militærteknologiske udviklings overflødiggørelse af adelen som hærens ryggrad: opkomsten af geværet gør fodfolket vigtigere end den til hest kæmpende ridder; dermed forsvinder adelens samfundsmæssige monopol på militærfunktionerne.

5. Kongen kan nu betale tjenesteydelser med penge, således at kronens besiddelser ikke svinder ind.

6. Den gradvise opkomst af et administrativt apparat og en embedsstand der muliggør centralstyring af store områder.

Der er ikke tale om at de mange territorialherrerers despoti afløses af en centralherres ditto; idet kongedømmets genese er betinget af en samfundsmæssig differentieringsproces, må det nye magtmonopol nødvendigvis mer og mer antage karakter af et statsapparat i vor forstand: dvs. en systematisk styringsmekanisme, der regulerer et komplekst samfundsmaskineri:

»Jo mere arbejdsgangen og de samlede funktioner i et samfundsforbund differentierer sig, jo længere og mere komplicerede de kæder af individuelle handlinger bliver, som må gribe ind i hinanden for at enkelthandlingen kan opfylde sit samfundsmæssige formål, desto mere udpræget fremtræder et helt specielt træk ved centralorganet: *karakteren af at være det øverste koordinerings- og reguleringsorgan for de funktionsdelagtige processers helhed.*« (bd. 2, s. 225)

Kongen tenderer således mod at blive en topfigur i et apparat, der mer og mer selvstændiggøres (fra hans personlige dispositioner) i henhold til sine samfundsreproducerende funktioner. At

kongen alligevel bevarer sin magtstilling gennem så lang en historisk periode, skal ses i forbindelse med det klasse-mæssige modsætningsforhold adel-borgerskab. Middelalderens udviklingslovmæssighed, monopolmekanismen, afløses under absolutismen af en ny som Elias benævner *kongemekanismen*: kongens bevidste skabelse og opretholdelse af en klassestrukturel ligevægtssituation. Da det administrative apparat gradvist konstitueres historisk, holdes adelen som oftest udenfor stillingsbesættelserne; et embedsborgerskab bliver substansen i det ekspanderende statsapparat, hvorved adelen fratages indflydelse i den politiske sfære. Dette borgerskab vokser sig uvægerligt stærkere og stærkere og vil tilsidst udgøre en trussel mod absolutismen; kongens logiske forholdsregel er da at styrke adelen, økonomisk ved at holde dem udenfor skatteopkrævningen, politisk ved at drage dem ind til magtens centrum som hofmænd. Borgerskabet får lov til at monopolisere embedsmandsstillingerne; adelen får lov til at monopolisere hofmandsstillingerne; ansigt til ansigt bekæmper de bestandig hinandens politiske indflydelse, og kongen konstruerer således, idet ingen af klasserne har overvægt, et *permanent magt-vacuum* i statens top som han kan indtage.

»Indenfor et rigt differentieret samfund rykker tidspunktet for den stærke centralmagt nær, når de vigtigste funktionsgruppers interesseambivalens bliver så stor, og vægten fordeler sig så jævnybyrdigt mellem dem, at der hverken kan komme et afgørende kompromis eller en afgørende kamp og sejr.« (bd. 2, s. 236)

Den historiske idealtipe er i denne forbindelse Solkongens Versailles: Elias påviser hvorledes hoffets opbygning modsvarer Ludvig XIV's dobbeltstrategi overfor adelen: dels et ønske om at få alle mulige konkurrenter til tronen ind under et fysisk opsyns- og overvågningsrum, så eventuelle konspirationer kan opsnappes i farten; dels nødvendigheden af at forsørge adelen, så den politiske slagmark ikke overlades borgerskabet.

Som ovenfor beskrevet tenderer kongedømmets private husholdning mer og mer mod et samfundsmæssiggjort styringsapparat:

»Ser man nøjere efter erkender man dog, at monopolbesidderens beslutningsspillerum begrænser sig mere og mere på grund af det kæmpemæssige menneskefletværk som hans besiddelse

med tiden er vokset til. Hans henvisthed til forvaltningsstaben og dens indflydelse vokser; monopolapparatets faste omkostninger bliver stadig større; og mod slutningen af denne udvikling befinder den absolutte hersker, sig, på trods af sin tilsyneladende uindskrænkede rådighedsret, allerede i overordentlig høj grad under pres, forordning og i funktionel afhængighed af det samfund som han bekersker (. . .) Centralmagtsindehaveren får tildelt en sum i budgettet som enhver anden funktionær hvilken titel han end måtte bære . . .« (bd. 2, s. 149-50)

Denne udvikling fra private til offentlige institutioner fuldstrækkes dog først endeligt, når balancen historisk tipper til fordel for borgerskabet, og kongemekanismen ikke længere kan opretholdes.

Hoflivets selvtvang - la civilité

»Af den konge der besad jord og bortgav jord eller naturalrente er der blevet en konge, der besidder penge og bortgiver pengerente: Dette giver centraliseringen en hidtil uset styrke og fasthed. De centrifugale samfundsmæssige kræfters magt er endegyldigt brudt. Alle mulige konkurrenter til monopolherren er bragt i en institutionelt sikret afhængighed af ham. En del af adelen, hofadelen, kæmper nu, ikke mere i fri men i monopolistisk bundet konkurrence, om de muligheder monopolherren har at bortgive; samtidig befinder den sig under stadigt pres fra en reservearme af landadelige og fra opstigende borgerlige elementer. Hoffet er organisationsformen for denne bundne konkurrencekamp.« (bd. 2, s. 277)

Hoffet udgør således historiens første permanente overvågnings-samfund: kongen overvåger adelen (det fortælles at Ludvig XIV havde et schweizerkorps af agenter, der brugte al deres tid på at luske rundt i korridorerne og opfange eventuel konspirativ virksomhed), adelsmændene overvåger hinanden og er samtidig på vagt overfor borgerskabets pres fra neden. Alle konspirerer og intrigerer, og ingen kan stole på nogen. Sværdet er nu afløst af

rationalitet, langsigtet kalkulation, psykologisk sans, tålmodighed etc. Det er indlysende, at dette liv kræver et helt anderledes udviklet psykisk beredskab og evne til affektkontrol end territorialhoffets forholdsvis udvendige høviskhed, og det viser sig da også, at den samfundsmæssige optagethed af den gode opførelse, sideløbende med kongehoffets genese, udvikler sig i en sådan grad, så begrebet »la courtoisie« går under og erstattet af en nyt »la civilité«. Som det centrale værk i denne nye maner-bølge ser Elias et skrift af Erasmus af Rotterdam » De civilitate morum puerilium« der udkommer i 1530. Bogen bliver en bestseller i samtiden og kommer gennem de næste to århundreder(!) i en strøm af oplag, hvilket indicerer, at civilisationsproblematikken har antaget en noget større samfundsmæssig betydning end på de høviske ridders tid. Denne antagelse bestyrkes af at bogen explicit er formuleret som et opdragende skrift for ungdommen: affektkontrollen formidles således ikke længere som første-gangs-begivenhed overfor voksne, men indgår snarere i en systematisk socialisation af overklasseungdommen; bogens succes skal således ikke ses i indholdets nyheds-karakter, men i dens systematiserende sammenfatning af et allerede kodificeret adfærdsmønster. Indholdet synes da også stort set at være identisk med de gamle høviske adfærdregler:

»Hvad der adskiller en del af de beslægtede humanistiske skrifter, og frem for alt Erasmus' skrift, fra nedskrivningerne af den høviske kodeks er ikke i så høj grad, eller i al fald ikke udelukkende, selve de regler som de bibringer, og de skikke og uskikke, som de refererer til; det er først og fremmest den tone de er skrevet i, deres betragtningsmåde. De selvsamme samfundsmæssige spilleregler, som i middelalderen gik fra mund til mund som et mere upersonligt gode, bliver nu sagt på en ny måde og med en betoning der lader ane: her taler én, der ikke blot videregiver traditions-gods, hvor mange middelalderlige og fremfor alt antikke skrifter han end måtte have bearbejdet, men personligt har iagttaget alt dette og nedskrevet sine erfaringer.« (bd. 1, s. 91)

Erasmus har gjort studie i marken; den adfærd han systematiserer til undervisningsbrug er allerede konstitueret som normalitet. Der er således ikke tale om et kvalitativt spring mellem de to civilisationshistoriske faser, la courtoisie og la civilité, men om en line-

ær kvantificering: reglerne *forstærkes, raffineres og differentieres*. Man kan spørge sig selv, hvorfor den sproglige betegnelse forandres, når der netop ikke sker noget kvalitativt spring? Elias forklarer, at begrebet *courtoisie's* oprindelige betydning (der peger på adfærdens sociale begrænsning til hoffet) allerede udvandedes op gennem middelalderen, idet normerne gradvist udbredtes til borgerlige lag; det nye hofaristokrati, der i stigende grad skal afgrænse sig overfor borgerskabet, er derfor nødt til at finde en ny betegnelse for deres standsbevidsthed; *courtoisie* kasseres som primitiv sprogbrug, der flourer i handelsmænds(!) kredse og erstattes af *civilité*. Man kan måske supplere Elias' forklaring med at gøre opmærksom på, at ordskiftet betyder en stigende abstraktion overfor det hvorom der tales: hvor *courtoisie* direkte peger på sit sociale rum, og derved, så at sige, bærer en profanering i sig (ved at gøre opmærksom på at det er et udvendigt, institutionelt fænomen) har *civilité* ved sin abstrakthed selvstændiggjort sig som en dyd man som sådan kan besidde. Denne første fase af den occidentale selvbevidstheds begrebsmæssige fortrængning af sin egen betingelseshistorie må ses i sammenhæng med a) den gradvise udbredelse af adfærden til andre samfundslag, b) dets stigende karakter af automatisk selvtvang. Denne ydre og indre almengørelse kan således ses som begrebsabstraktionens historiske forankring.

Omend affektkontrollen således ikke substansændres, indgår den som ovenfor antydet i en anden kontekst end ved territorialhoffet:

1) Den bliver subjektets funktionsprincip i en socialitet, der har nået en grad af kompleksitet og differentiering, der kan berettige os til at se det absolutistiske hof som moderformen for det moderne samfund:

»Ved hoffet, og fremfor alt ved det store, absolutistiske hof, danner der sig for første gang en type samfund og en type af menneskelige relationer med struktursæregenheder, der fra nu af og igen og igen vil spille en afgørende rolle over store tidsrum i den vesterlandske historie, tværs igennem alle forandringer.« (bd. 2, s. 369)

2) Subjektets fungibilitet i denne kompleksitet kan ikke sikres tilstrækkeligt gennem en momentan overtagelse af et udvendigt normsæt (= høviskheden). La *civilité* betegner derfor den grad-

vide internalisering af en selvovervågning, automatiseringen af selvtvungen, over-jeg'ets historiske genese etc.

3) Denne internalisering kan ikke sikres uden tilstedeværelsen af et systematisk prægeapparat, der kan strukturere den primære og sekundære socialisation. Eksistensen af sådanne institutioner er betinget af den samfundsmæssige magtcentralisering. La civilité fuldstrækkes således (vel specielt i de senere faser) af et institutionelt-disciplinært apparat, mens la courtoisie alene base-rede sig på det enkelte individs frygt for symbolsk deklassering.

»Den ejendommelige stabilitet i det psykiske selvtvangsapparat, der fremstår som et afgørende træk i ethvert civiliseret menneskes habitus, står i intim forbindelse med dannelsen af monopolindretninger for den kropslige vold og med det samfundsmæssige centralorgans voksende stabilitet. Først med dannelsen af sådanne stabile monopolindretninger etableres det samfundsmæssige prægeapparat, der fra barn af vænner den enkelte til en bestandig og nøje reguleret tilbageholdenhed. Først i sammenhæng med det danner der sig i individet at mere stabilt og mestendels automatisk arbejdende selvkontrolapparat.« (bd. 2, s. 320)

4) Den samfundsmæssige udviklingsproces og den stigende arbejdsdeling nødvendiggør, at stadig bredere lag må integreres i driftskontrolleringen. Denne samfundsmæssige nødvendighed formidles til borgerskabet gennem konkurrencekampens krav om tilpasning til adelens adfærdsmæssige symbolsystem. Den integrerende bevægelse må på længere sigt formodes at blive overtaget af socialisationsapparater: familien og institutioner. La civilité er således i langt højere grad end la courtoisie, der var forbeholdt de ridderliges interaktion, udtryk for en samfundsmæssig nødvendighed.

Omend courtoisie og civilité således substantielt er identiske, ses det, at civilité fungerer under en række nye historiske formbestemmelser. Spørgsmålet man naturligt må stille ud fra Elias' materiale er om sammenfaldet mellem hoffets psykohistoriske udviklingstrin og de mere almene samfundsmæssige udviklingslinier kan berettige én til at ind-læse la civilité i en overgangsproblematik der bredt kan karakteriseres som *kapitalismens udvidede oprindelige akkumulation*: dvs. den historiske opkomst af subjektstrukturer og institutioner, der på en eller anden måde er deter-

mineret af de frembrydende produktionsmåde. Elias stiller ikke selv dette spørgsmål, idet hans figurationssociologiske grundbegreber («Sammenfletning», «Interdependens», «Aktionskæder» etc.) nærmest har transhistorisk status og således ikke reflekteres indenfor produktionsmådebestemmelser. I forlængelse heraf ser han forholdet mellem hofsamfundet og den psykiske struktur forholdsvis autonomiseret ifølge et meget generelt *funktionsdygtigheds-princip*: når samfundet (der nærmest har karakter af et mekanisk system) bliver mere kompliceret, justerer det sig selv gennem subjekternes selv-komplicering. Et par enkelte steder kan dog belyse en evt., kobling mellem hofsamfund og tidligkapitalisme:

». . . den hofrationalitet som, hvilket for det meste har været underkendt, ikke har haft nogen ringere og måske endog en større betydning for den udvikling som vi kalder »oplysningen« end den bymæssigt-købmandsagtige rationalitet, end det langsyn som fungerer i selve handelssamkvemmet vænner mennesker til; men begge disse former for langsyn, rationaliseringen og psykologiseringen hos henholdsvis hofadelens spydspidsgruppe og den ledende middelstand, udvikler sig helt sikkert i det tætteste forbindelse med hinanden, omend de i deres udformning er forskellige . . .« (bd. 2, s. 384)

Der synes således at være tale om to klasseudspring for det rationaliserede og psykologiserede subjekt, adelen og handelsborgerskabet, omend udviklingen sker i intimt samkvem. Men er den slebne hofmand da lige fuldt matrice for det kapitalistiske subjekt som den arbejdssomme købmand? Nej, Elias konstaterer at med adelens almindelige deroute

». . . bliver (..) sluttelig de adfærdsmåder og affektgestaltninger, der er nødvendige til bestridelse af erhvervsfunktioner, til gennemførelse af et mere eller mindre organiseret arbejde, udviklet stærkere og mere umiddelbart hos folk.« (bd. 2, s. 417-18)

Dette sker fordi

». . . det mønster for driftsregulering, der nødvendiggøres af erhvervsarbejde, adskiller sig i mangt og meget fra det mønster for driftsorganisering, som blev pålagt den enkelte ud fra hoflivets spil og hofmandens funktion . . .« (bd. 2, s. 418)

På trods af at formuleringen antyder en strukturel forskel på de to driftsmodelleringer, renoncerer Elias på formbestemmelser og

fastslår forskellen som kvantitativ: den borgerlige eksistens fordrer en betydeligt stærkere over-jegs-dannelse og en intensivering af driftsbetvingelsen; den hofmæssigt-aristokratiske menneske-model bliver således ophævet og videreført i den erhvervsborgerlige. Denne udvikling kan eksemplificeres ved seksualitetens status: Elias beskriver hvorledes adelen ringeagtede den ægteskabelige monogami som »borgerlig« og hvorledes udenomsægteskabelige forbindelser ansås for legitime i adelen for såvel mænd som kvinder. Heroverfor står så borgerskabets sexualpuritanisme, som i det 19. årh. bliver samfundsmæssig norm. Et parallelt eksempel repræsenterer borgerlige 1800-tals læsninger af føromtalt Erasmus-skrift: dette sublime udtryk for hofkulturen stemples af eftertiden som »den mest gemene udstilling af vellyst« p.g.a. den relative åbenhed omkring de seksuelle spørgsmål. Elias ser sig dog ikke i stand til at besvare spørgsmålet om hvorfor arbejdet nødvendigvis sexualdisciplinerer.

Om ikke andet må vi kunne konkludere (og dermed placere Elias' betydning for materialistisk psykohistorieteori) at rationaliseringen af subjektet, driftsbetvingelsen og hele problematikken omkring overgangen fra før-kapitalistiske bevidsthedsformer og -materialiteter til kapitalistiske, *unddrager sig enhver reduktionisme*. Et par eksempler: Selvtvang sætter ind længe før det er realistisk at forestille sig at det finder sted i kapitalistisk determinansregi; ejheller er borgerskabet den første historiske bærer af de nye subjektstrukturer men overtager mere eller mindre modificeret adlens omgangsformer. Elias kan således udfylde en kritisk-supplementerende funktion i forhold til en historisk-materialistisk teori om subjektet.

Opkomsten af begrebet »civilisation«

I løbet af det 18. årh. undergår betegnelsen for den occidentale overklasses selvbevidsthed en ny transformation, der udspringer af brudfladen mellem adel og borgerskab. Da denne brudflades

udformning er nationalt betinget, kan der konstateres visse forskelle: i Tyskland konstitueres f.eks. et helt nyt begreb »Kultur«; i Frankrig sker udviklingen mere kontinuerligt over i begrebet »civilisation«. Elias forklarer forskellen ved borgerskabets særegne stilling i Tyskland: dets politiske afmagt leder dets oppositionelle bevægelse over i kunstneriske og filosofiske udtryk - selvbevidstheden kan kun antage karakter af en inderliggjort dyd og dannelse, og må derfor stilles i absolut modsætning til »la civilité« med dets relative overtoner af hoffets rum og udvendig form. Elias eksemplificerer gennem en omtale af Goethes »Werther« og konkluderer:

»På den ene side overflade, ceremoniel, udvendig konversation, på den anden side inderlighed, følelsesdybde, fordybelse i bøger, dannelse af den enkelte personlighed; det er den samme modsætning, forbundet med en ganske bestemt, social situation, der finder et udtryk hos Kant i antitesen kultur-civiliserethed.« (bd. 1, s. 22)

I Frankrig fandtes også en protestbevægelse, men her var borgerskabets situation en anden: det var mere udviklet, velhavende og politisk betydningsfuldt, samt assimileret i hofkredsene. Det begreb der erstatter civilité i Frankrig - civilisation - er således i højere grad udtryk for et kompromis:

»Det stiller ikke en radikalt anderledes menneskemodel overfor »homme civilisé«, således som den tyske borgerlige intelligens gør med sit »dannede menneske« og ideen om »personligheden«, men det optager hofmodellen for at videreudvikle og transformere den.« (bd. 1, s. 50)

Fælles for begge begreberne er dog en genoptagelse af den proces, vi allerede konstaterede ved overgangen fra courtoisie til civilité: stigende abstraktion overfor og fortrængning af tilblivelses-sammenhængen. Det kan i øvrigt konstateres, at med de borgerlige nationalstaters opkomst, ophører den »gode opførsel« med at være det primære klasse-mæssige distinktionsmiddel:

». . . fra nu af bliver erhverv og penge i stadig stigende grad den primære kilde til prestige. Og kunsten at forfine sin opførsel i selskabelig omgang, ophører med at være af så afgørende betydning for den enkeltes anseelse og succes i samfundet, som tilfældet var i hofsamfundet.« (bd. 2, s. 416)

Den middelalderlige og absolutistiske periodes subjektive motivation for affektkontrol m.m. forsvinder således fra historiens horisont, og, kan vi tilføje, med god samvittighed, da disciplineringen af kapitalismens arbejdende subjekt nu er objektivt forankret i institutioner o.lign.

Afrunding og kritik - Elias' placering indenfor en historisk psykologi

»Han (Elias, ngh) er tydeligvis både inspireret af Freud og *trods en forståelig fiksering ved statsdannelses-processerne* også meget opmærksom på produktionsforholdenes og familiestrukturens betydning for bevidsthedsdannelsen . . .«

(Martin Zerlang: »Studiet af førkapitalistiske bevidsthedsformer« in Kultur og Klasse 32, s. 40) min fremhævnning.

Zerlangs forbehold i denne omtale peger på det, såvidt jeg kan se, væsentligste kritikpunkt der kan rejses mod Elias, teoretisk og analytisk: en *centralisering* af forklaringsmodellerne og determinationsbestemmelserne. Vi har allerede været inde på problemet i forbindelse med la civilité, hvor Elias kun reflekterede dette begrebs historicitet indenfor en forholdsvis uformidlet interrelation mellem monopolapparatet og den centrale samkvemsstruktur på den ene side og det psykiske beredskab på den anden side. Den fraværende differentiering i forklaringsinstanserne bevirkede at la civilité i utilstrækkelig grad blev fæstnet til mere specifikke historiske formidlingsforhold. Kritikken skal ikke forstås derhen, at Elias (beklageligvis, men forståeligt) begrænser sin analyse til statsdannelsesprocessen, men derudover opstiller en gangbar teori for den psykohistoriske udvikling, der for at opnå total forklaringspotens blot har historisk-analytisk supplerings behov: man kan så blot inddrage Michel Foucault, Max Weber, Jos van Ussel, Phillipe Ariés etc. for at dække de empiriske lakuner hos Elias. Jeg mener snarere at Elias' overprioritering af stats- og monopol-dannelserne skal læses som *symptom* på visse teoretiske vanskeligheder; holder denne påstand er en velvillig suppleringsstrategi selvsagt ikke nok til at frugtbar gøre Elias, det vil også kræve en

nærmere stillingtagen til hele teoribygningen.

Elias' teoretiske problem. Analysen afdækker at historien bevæger sig i ganske bestemte retninger (f.eks. mod højere affekt-kontrol) og derfor må formodes at indeholde en form for systematik/lov-mæssighed; den historiske proces må således principielt være *intelligibel* og ikke kaotisk. Men hvorledes skal denne lov-mæssighed begribes når man som Elias 1) søger at afskaffe det teleologiske procesbegreb helt ned i de komparative formuleringer, 2) ikke kan anerkende noget Subjekt for historien, hvadenten det nu tænkes som en agglomeration af de individuelle viljer, eller som et historiefilosofisk Subjekt (der går bagom ryggen etc.). Problemet formuleres explicit:

»Det problem der her stiller sig fra civilisationsprocessens synsvinkel, er ikke andet end det almindelige problem m.h.t. samfundsmæssig forandring: denne forandring er som helhed ikke »rationelt« planlagt, men den er heller ikke et regelløst kaos af uordnede fænomener. Hvordan er dette muligt? Hvorledes opstår der overhovedet her i den menneskelige verden former, som intet enkeltmenneske har haft til hensigt og som dog alligevel er alt andet end tågedannelser uden substans, uden opbygning og struktur?« (bd. 2, s. 313)

Dette problem, at *lokale sammenfiltringsmekanismer kan samle og selvstændiggøre sig udviklingslov-mæssigheder*, er af bl.a. Hegel søgt identificeret som »fornuftens list«, siger Elias andetsteds. At Elias analogiserer sit determinationsbegreb med det hegelianske må skulle forstås som en ren formel sammenligning; i henhold til hans teoretiske bestemmelser kan han i al fald ikke operere med en *expressiv kausalitet*, en indre kerne der nedskriver determinationer i alle historiske fænomener. Pointen må snarere blive at determinationsordenen kun ved et analytisk kunstgreb kan udskilles som abstraktum; reelt må den rekonstrueres som værende immanent tilstede i et sammenrend af ikke-tilhinanden-eller-til-nogen-sidste-instans reducerbare sociale-politiske-ideologiske processer. I modsat fald kan de figurations-sociologiske bestemmelser (at samfundet ikke er overgribende i forhold til subjektet, at subjektet ikke er suverænt i forhold til samfundet) ikke tages for gode varer; det må såvidt jeg kan se være det der menes i følgende passus:

»Men den almene henvisning til sammenfletningsfænomenernes egen lovmæssighed befordrer i ringe grad forståelsen for sådanne fænomener; den forbliver tom og let at misforstå, hvis man ikke samtidig umiddelbart påviser sammenfletningens konkrete mekanismer i bestemte, samfundsmæssige forandringer og dermed disse lovmæssighedens fungerer.« (bd. 2, s. 315)

Det teoretiske problem skal således ideelt set løses ved det empiriske materiales overbevisende mangfoldighed.

Elias' analytiske problem. Jeg mener imidlertid ikke at Elias præsterer et sådant materiale i hans fasespecifikke analyser af civilisationsprocessen, hvorfor den i en vis forstand bliver uforståelig. Vi har omtalt lakunerne i courtoisie-bestemmelsen: hvordan indstiftes høviskheden historisk-konkret når Elias ikke angiver nogen subjektiv motivation for de implicerede; hvorfor indstiftes netop de og de adfærdskrav? Endvidere er der som nævnt en manglende differentiering i bestemmelserne omkring la civilité. For at råde bod på de manglende forklaringsinstanser må Elias forudsætte en overgribende determination, der på *monokausal* vis indstifter subjekter der er adækvate i forhold til samfundsmaskineriets behov. Denne (implicite) teoretiske centralisering af forklaringsmodellerne er det der analytisk giver sig udslag i en fokusering på de *empiriske centralinstanser*: staten og hoffet. Den teoretiske lapsus forplanter sig ind i det empiriske register, hvorved territorial- og kongehoffets samkvemslogik ses som uformidlet enedeterminerende på den psykhistoriske udvikling. Elias indløser således ikke sine principielle krav til realanalyse, der går på *decentralisering* af forklaringsinstanser og opsporing af determinationens sociale immanens. Analysen får i stedet de historieteoretiske konsekvenser som han netop polemiserede imod i indledningen: den psykhistoriske udvikling er lineær og komparativ, civilité er blot en »stærkere« udgave af courtoisie, strukturelle forskelle kan ikke tænkes, idet determinationen blot ses som en retlinet udviklings (stats- og monopoldannelsen) nedslag i en anden retlinet udvikling (den stigende affektkontrol). De to linier kører et nydeligt parallelt løb og man kan alt efter graden af malice beskyldte Elias for at være »mekanistisk« eller »teleologisk«.

Nu synes denne kritik måske at opstille lovlig ideale fordringer i

al abstrakthed; at den alligevel fremføres skyldes 1) at jeg finder Elias' teoretiske principper (som de explicit formuleres i indledningen) frugtbare, hvorfor de bør fastholdes på trods af analysens uformåenhed, 2) at senere forskning (hvis artiklen *Det lavere ridderskabs rolle ved troubaduryrikkens opkomst* af Erich Köhler i Rhodos-antologien *Marxistisk litteraturanalyse* ellers står til troende) lader ane at en nuanceret analyse af courtoisie-begrebet kan gennemføres. Elias' teoretiske ambitioner kan således hvad denne fase angår indløses analytisk hvilket vi skal prøve at dokumentere i det følgende via Köhler:

Han tilføjer courtoisie-begrebet historisk substans ved at opfatte det som *en bestemt klasses ideologiske repræsentation*, nemlig en omkring årtusindskiftet nydannet *lavadel*, der ikke som den gamle adel har nedarvede rettigheder, men først må tilkæmpe sig anerkendelse. Dette nye lag rekrutteres dels af folk fra det professionelle krigsvæsen, der honoreres med titler for tro tjeneste, dels af det almindelige befolkningsoverskud i den gamle adel, dvs. sønner der ikke kan komme i betragtning til arv og i stedet prøver lykken som riddere eller omvandrende sangere; endelig er der tale om deklasserede elementer fra den gamle adel. Vi har således et socialt lag, der subjektivt føler sig som adel, men objektivt er afskåret fra de økonomiske betingelser (lenet). I stedet konstituerer denne gruppe sin standsbevidsthed gennem en kompensatorisk opstilling af et ideologisk-moralsk-adfærdsmæssigt kodeks: la courtoisie. Den enkeltes evne til at realisere dette ideal bliver »adels«mærket, gennem hvilket det lavere ridderskab distancerer sig fra pøblen og udæsker den gamle adel. Ridderne og deres explicite talerør, troubadurerne, er således subjekter for den proces, der på et givet historisk tidspunkt presser et normsæt ned over *hele adelen*.

»Først med det lavere ridderskabs integration i adelsstanden og båret af det udvikles - af legitimationsbehov - en ridderlig standsbevidsthed og en klasseideologi, som højadelen hidtil på ingen måde havde haft behov for, og som tenderer mod at blive bindende for hele adelen.« (Köhler, s. 64-65)

Spørgsmålet bliver hvorfor højadelen passivt accepterer denne »subversive« ideologi som sin egen og endog gør den til adfærdsprincip ved hoffet. Köhler mener, at det skal forklares magtpoli-

tisk; tiden var stærkt præget af kampe mellem konge og lensherer, og det var derfor af vital betydning for den enkelte fyrste at holde sit militære apparat intakt; da han kun i meget begrænset omfang kunne bevare sine militære vasallers troskab gennem uddeling af len, måtte han imødekomme dem på det ideologiske plan. Derfor accepterede og fremmede højadelen et fremmed og uvedkommende verdensbillede; samtidig bød høviskheden sig til nu de stadig større samfundsmæssige enheder efterhånden krævede faste omgangsregler.

Det altdominerende karakteristikon ved høviskheden bliver den *høviske kærlighed* der florerer i troubadurlyrikken. Denne kærlighed, der oftest proklameres til borgfruen optræder som en paradoksalt blanding af konkret begær og kysk afstandtagen. At denne særegne kærlighedsform bliver så fremtrædende i høviskheden lader sig forklare ud fra det lille territorialhofs socio-sexuelle indretning: en større mængde unge ugifte mænd er samlet på et sted, hvor borgfruen i vid udstrækning repræsenterer det feminine islæt (idet de unge døtre ofte fik deres opdragelse på klostrene). Den naturlige attrå overfor det eneste forhåndenværende begærsobjekt er urealisabel, da der er tale om lensherrens hustru; deraf tragikken og askesen i den høviske bejlen. At erotikken får en privilegeret plads i høviskheden skyldes også at situationen er analog til det økonomisk-social dilemma: et retfærdigt krav der grundet objektive omstændigheder ikke kan indfries. Kærlighedsbegrebet betegner den spiritualiserede forskydning af ridderens materielle krav til borgherren; ridderen bejler til borgfruen (hvorved han bekræfter sin høviskhed) og hun forventes at »ære« ham som belønning og dermed for»len«e ham med social prestige.

Der er en vis forskel i Elias' og Köhlers vinkler på høviskheden. Hvor Elias ser den som en række spredte krav til opførslen, en *samfundsrational adfærdsteknik*, bestemmer Köhler den som en *helhed* der overordnet bestemmes af kærlighedsfordringen; han citerer et troubadurværk for følgende passus:

»Intet menneske vil nogensinde blive fuldkomment, om det ikke underkaster sig kærligheden(slove), om det ikke forliges med fremmede og naboer, og om det ikke adlyder dette steds beboere. Den som vil elske, må vise lydighed overfor mange mennesker; han må forstå at gøre behagelige ting og vare sig for at tale som en

»vilain« ved hoffet.« (cit. efter Köhler s. 68)

Hvor den høviske kærlighed hos Elias kun opfattes som et *delaspekt* i det lange register af adfærdskrav til opnåelse af affekt-kontrol, kunne citatet tyde på, at forholdet i virkeligheden har været det omvendte: alle adfærdskravene er kun nødvendige delaspekter uden hvilke den høviske kærlighed ikke kan realiseres; citatet demonstrerer klart at fordragelighed, lydighed, gode manerer og afpuddet tale er immanent tilstede i fordringerne til den høviske kærlighed. En bestemmelse som sidstnævnte kaster lys over bemærkningen til Elias' courtoisieanalyse om det tilsyneladende vilkårlige i de konkrete krav: hvorfor skal netop dette og hist gøre samlivet mere udholdeligt? Dertil må man nu svare: det er heller ikke deres primære historiske formål; den indre rationalitet i de vilkårlige krav er kærlighedsfordringen: al umiddelbar kropslighed må afsvækkes for at spiritualiseringen af driften kan fremstå som troværdig.

Høviskheden er således i sin opkomst bestemt af en flerhed af konkrete interesser: a) Lavadelens behov for ideologisk repræsentation, b) højadelens integrationsbestræbelse, c) nødvendigheden af en samkvemslogik for hoflivet. Den figurations-sociologiske analyseambition er således principielt indløselig: høviskheden som »sammenfletningsfænomen« er konstitueret af en spredthed af agerende subjekter, hvis forfølgelse af egeninteresse skaber overgribende strukturer som ingen bevidst har planlagt. Historiens systematik skal således begribes indenfor en »flerhedens logik« der udspiller sig immanent i socialiteten.

På baggrund af dette vil det være muligt at problematisere de sidste rester af lineær proces-tænkning hos Elias. Idet han kun behandlede la courtoisie som retningslinier for subjektets samfundsrelevante kropsoekonomi, kunne han se overgangen til la civilité som en positiv Aufhebung i en ny størrelse der varetager de samme funktioner. Med Köhler in mente kan man imidlertid hævde at la courtoisie er underkastet lige så mange specifikke historiske formbestemmelser som la civilité. Overgangen kan således kun tænkes kontinuerligt-komparativt, hvis man fortaber sig i manerbøgernes detaljer og, hvad den historiske totalsituation angår, stiller sig tilfreds med en konstatering af centralinstansens stigende komplicering. Den naturlige konsekvens bliver at processen

i stedet skal tænkes som brud ud fra en formodning om at udviklingen fjerner de historiske betingelser for høviskheden, og at overgangsalfundet stiller radikalt nye krav til det menneskelige subjekt.

Skal der konkluderes noget på disse kritiske bemærkninger, må det vel blive, at Elias nok åbner op for en ny videnskab, den »historiske psykologi«, med sit pionerarbejde, men ikke af den grund skal udråbes som mønstergyldig for videre arbejde på dette felt.